

RASMA
GRĪSLE

Kālab mīkstināms r

*Kalnā kāpu raudzīties,
Kas ar manu tēva zemi [?]*

(BW 3807).

*Mēra žurka, mēra kaķis [?]
apkārt Rīgu mērijās*

(O. Vācietis, Si minors, 26).

Raksts no „Karoga” 1989. gada 4. burtnīcas.
Pareizrakstības atjaunošanas aicinājums jau tad.

RASMA GRĪSLE /1922 – 2013/

RASMA
GRĪSLE

KĀLAB
MĪKSTINĀMS
R

© Rasma Grīse 1989
© Eraksti 2015
9 lp. / ~ 0,24 MB

«Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcas» manuskriptu apspriežot (1987. g. 24. aprīlī «Avota» vārdnīcu redakcijā), tika nolemts, ka vārdu *i z r u n a s v a r i a n t ā* jāuzrāda, kur būtu mīkstināms *r** — pēc tādas pašas sistēmas kā pārējie līdzskaņi. Tika vēl atgādināts, ka *r* mīkstināšana aplūkojama atklāti arī presē, uzrādot visus argumentus par vai pret.

Tie būtu pareizi soļi un atbilstu gan lietderībai un tagadējam atklātības virzienam, gan saskanētu ar valdības prasību, ka ar *r* mīkstināšanu ir jāiepazīstina valodas izpratnes un izrunas izkopšanas nolūkos, kāda jau sen izvirzīta īpašā lēmumā (ko vēlāk citēšu). Šis lēmums nav liekams novārtā, būtu jāļauj to īstenot. Citādi, kā redzēsim, mums valodā rodas neparedzēti zaudējumi, tās kvalitāte dažādi pazeminās. Par laimi, netrūkst kultūras darbinieku, kas to saprot un mīkstināto¹ *r* vismaz runājot patur, kā ir liecinājušas, piemēram, arī Jūlija Vanaga un Viļņa Eihvalda radio runas, un tāpat 1987. gada 20. aprīlī bija dzirdams Andris Vējāns pareizi un konsekventi lietojam mīkstināto *r* savu jaunāko dzejoļu pārraidē.

Taču līdz ar *r* mīkstinājuma neapzīmēšanu rakstībā un zudumu daudzās izloksnēs ir sākusies mīkstinātā *r* nepelnīta diskriminācija, itin kā būtu gaidāms kāds labums, ja līdz ar burta atmešanu jo drīzāk mirtu arī pati skaņa. Ir pasākts gan teorijā, gan praksē mīkstināto *r* niecināt un nīcināt, piemēram, dēvēt šo fonēmu tikai par «fakultatīvu fonēmas variantu» (par to sīkāk vēlāk), tendenciozi attēlot šā līdzskaņa lietošanas vēsturi, pārnest mīkstināto *r* diktoriem kā «arhaiskas» izrunas pazīmi, likvidēt attiecīgo burtu tipogrāfijās, nepieļaut publikācijās aprādīt mīkstinātā *r* pozitīvo lomu valodā un dīvainā kārtā — ignorēt minēto valdības lēmumu pat skolu latviešu valodas mācības grāmatās.

Arī klasiķu darbu jaunizdevumos — Raiņa darbu zinātniskā izdevumā un citur (izņemot Endzelīna Darbu izlasi) — ir gan varen respektēts vecs nelāga rakstījums (*vaj, nau, pate, bijuse, līgsms*), kādu lietojuši autori paši vai (par ko Endzelīns Darbu izl. II 613) viņiem uzspieduši senie redaktori. Bet — neredzams paliek, ka eksistējis ir mīkstinātais *r*, ja vien tas negadās kādā fotokopijā. Tāpat, apcerot tagad K. Mīlenbaha vai A. Ozola uzskatus, daži autori abu šo valodnieku prasību pēc *r* mīkstināšanas patur noslēpumā (Lvkj XVII 41—43, XVIII 47—51).

Kāpēc? Kalabad?

Šai rakstā, vispirms atcerējušies arī viņu abu un citu respektējamu darbinieku domas **r** aizstāvībā, **paraudzīsimies, vai mīkstināto r pienākas degradēt** par «fakultatīvu fonēmas variantu», un apsvērsim konkrēti, **vai r nemīkstināšana ir lietderīga**.

Atis **Kronvalds** (1837—1875): «Zināms, kas nespēj vai nevīžo *garu* no *garu* izšķirt, tam būs laikam arī vienalga, kurā reizē jāsaka *puods* un kad atkal *puóds*» (Kop. r. I 478).

Kārlis **Mīlenbahs** (1853—1916): «Īstais iemesls, kāpēc daudzi mīkstināmo *r* nemīkstina, ir un paliek laiskums un palaidnība» (DJ IV 72).

Jānis **Endzelīns** (1873—1961): «Par burta **r** lietošanu. ..Tie, kas uzstājas pret **r** (lietpratēju to starpā, zināms, nav) .. Un . . latviešu gramatika nekādi nevar bez tās iztikt», t. i., bez **r** skaņas (Darbu izl. II 34). Visā Endzelīna tekstā viņa Darbu izlasē I—IV (1971—1982) ir lietots **r**, kas ir viens no viņa rakstības *sine qua non*. Un 1953.

* Tipogrāfijās likvidēto burta *r* normālo grafisko mīkstinājumu šai rakstā aizstāj trekninājums.

¹ Kā ir jau aizrādījis arī Endzelīns, precīzāk termins ir «mīkstinātie», nevis «mīkstie» līdzskaņi; jo svarīgs nav to mīkstums (arī *J* ir «mīksts»), bet gan īpašā papildartikulācija (mīkstināšana), kas rada fonoloģiskus pretstatus, *k r:r', n:n'* u. c. Starpību mīkstinājuma stiprumā (*r : r, ņ : n*), kāda vērojama izloksnēs, varētu izteikt vārdi «mīkstināts» un «pamīkstināts» (salīdzināšanai: «Vējā gāzti un pagāzti koki»).

g. referātā Endzelīns aprādīja, cik nesapratīgi ir šo burtu skaust un ka «nevajag .. liegt lietāt šo burtu tiem, kas savā izrunā runā mīkstināto *r*» (Darbu izl. III/2, 469).

Latvijas PSR Ministru Padomes **lēmums**: «Ar līdzskaņa *r* mīkstinājumu, kur to prasa gramatikas sistēma, valodas izpratnes un izrunas izkopšanas nolūkos iepazīstināmi attiecīgo klašu skolēni mācību iestādēs, bet praktiskā rakstībā līdzskanis *r* nav jāmīkstina» (1946. g. 5. jūnijā. Nr. 489).

Arturs **Ozols** (1912—1964): «Svārstību gadījumos par *p r o g r e s ī v u* atzīstama tā tendence valodā, kura veicina izteiksmes precizitāti, uzlabo valodas gramatisko struktūru» (Arturs Ozols. Raksti valodniecībā, 1967, 122. lpp.).

«Literārās pareizrūnas pilnajā stilā *r* mīkstinājums būtu konsekventi ievērojams, bet nepilnajā pareizrūnas stilā sadzīvē būtu pieļaujamas formas bez *r* mīkstinājuma» (turpat, 141. lpp.).

Kāpēc *r* mīkstināšana aizstāvama? — Mīkstināt *r* prasa latviešu valodas gramatikas sistēma. Šī sistēma ir vēsturiski izveidojusies kārtība, tā palīdz precīzi izteikt un uztvert domu un ir viens no valodas pamatu pamatiem. Valodas sistēmā funkcionēdams, **mīkstinātais *r* novērš pārpratumus, veicina skaidru un ātru saprašanos un sekmē literāri pareizu izrunu.**

Ir **v i e g l i i e g a u m ē t**, kur *r* mīkstināms, — gan tāpēc, ka izlokšnēs ir paglābts mīkstinātais *r* pats vai tā pēdas², gan tāpēc, ka *r* mīkstināms turpat, kur pārējie līdzskaņi pēc gramatikas sistēm (kur mīkstināms, piemēram, *l*, turpat ir mīkstināms *r* šāda tipa vārdos: *zaļš ceļš* — *garš karš*, *brālis* — *stūris*, *zīle* — *bedre*, *celt* — *dzert*). Ir gan izlokšnes, kur vairs nav **r**, tāpat kā ir izlokšnes, kur nav *ķ*, *ģ*, nav šaura *ē* vai plata *e*. Protams, līdz ar literāro izrunu visas šās skaņas nākas apgūt (kopīgi lietojamās valodas precīzuma, nepārprotamības un arī daiļuma labad). Turklāt izrunā **r** praktiski ir tāds pats *р* krievu valodā, ko tagad visi mācās.

Kādas skaņas panīkšana vai zudums kādā apvidū nebūt neliecina par tās nevajadzīgumu vai nevērtību valodā (tāpat kā dzīvajā dabā kādas sugas zušana). Daudzās latviešu izlokšnēs ir zudušas pat vārdu galotnes, kas mūsu fleksīvajā valodā ir milzu svarīgas un funkcionāli nepieciešamas. Bet skaņu spontānas pārmaiņas bieži ir neracionālas arī citās valodās (par ko Endzelīns Darbu izl. II 74—84). Totiesu valodas normētāju pienākums ir rīkoties racionāli un, cik vien iespējams, neļaut zust vērtīgiem (funkcionāli svarīgiem) valodas elementiem, kāds latviešu valodā ir arī mīkstinātais *r*, gluži tāpat kā pārējās fonēmas.

Pirms konkrētos piemēros pārliecināties, ko valoda zaudē līdz ar mīkstināmā *r* nemīkstināšanu, pavērtēsim, vai tiešām «fonēma [r] ir fonēmas [r] fakultatīvs variants», ko tagad skandina. To atkārtu un uz abu skaņu «paralēlas lietošanas pamata» attaisno arī A. Bergmane jaunajā grāmatā «Latviešu rakstības attīstība» (1986).

Tas ir nepareizi un savā ziņā pat ačgārni. Aplam pašos pamatos ir dēvēt kādu **f o n ē m u** par citas fonēmas šādu vai tādu variantu. (Tas ir apmēram tāpat kā īksti dēvēt par rādītājpirksta variantu.) Fonēmas var gan būt samērā līdzīgas (piemēram, nemīkstinātie un mīkstinātie līdzskaņi *l* : *l*, *r* : **r**, *k* : *ķ* u. c.), tomēr katra **fonēma** funkcionē patstāvīgi kā **skaņa, kas spēj grozīt vārda nozīmi** (*pliki* 'golyje' : *pliki* 'poščočiny', *gari* 'duhi' : *gari* 'dlinnyje', *bar* 'braņišj' : *bar* 'braņit'). Citādi jau skaņa nav fonēma. Un arī tas fakts, ka daudzu izlokšņu pārstāvjiem nav pienācīgas atšķirības nemīkstināto un mīkstināto līdzskaņu (it īpaši *k* : *ķ*, *g* : *ģ*, *r* : **r**) izrunā,

² Piemēram -s ir pārvērties par -š aiz bijušā *r* (varš), zināmā pozīcijā *e* nav kļuvis plats bijušā *r* priekšā (dzeru) un augšzemnieku *a* nav vērties par *o* (adj. gara, bet subst. viensk. ģen. gora) u. c. (Sk. Endzelīna Darbu izl. II 34—35.) Ignorējot mīkstināto *r*, daudzas parādības mūsu valodā liktos nekārtas un neizprotamas.

neliek spriest citādi. Viņiem tad šādu divu fonēmu vietā ir tikai viena vai juku jukām te viena, te abas mistrotā vai pusliterārā izrunā. (Runādami, piemēram, *degi, pliki, gari* vietā *degi, pliki, gari*, viņi pārpratumus nesagādā tik tad, ja ir konteksts, turklāt tāds, kas spēj pārpratumus novērst.)

Eksistē gan arī **fonēmu varianti**, bet tie apmainīdamies **nespēj grozīt (diferencēt) vārda nozīmi**. Vieni fonēmu varianti ir atkarīgi no pozīcijas, piemēram, divējādie *n* — dentālais (*manta*) un aukslējeņu priekšā vēlārais (*plankums, runga*). Bet otri no pozīcijas ir maz vai nav nemaz atkarīgi, piemēram, atšķirīgie *l* — «(pa)tumšais» un skatuves mākslinieku vecākās paaudzes izrunā parastais «gaišais» *l*; tāpat arī divējādie *r* — apikālais un nelatviskais ūvulārais *r*, kad vibrē vai nu mēles galiņš, vai ūvula rīklē. Un tikai šādi, pozicionāli neatkarīgi izvēles varianti (kas var viens otru aizstāt katrā reizē, bet, protams, nespēj līdz ar šo apmainīšanos grozīt vārda nozīmi) valodniecībā tiek pienācīgi saukti par fakultatīviem³.

Bet daudzīnātā *r* un **r** «fakultatīvā paralēlā lietošana» patiesībā ir fikcija. Jo šo skaņu alternēšana nav abpusēja: nevar visnotaļ kādu no abām likt otras vietā — nemīkstīnāt var, bet mīkstīnāt nevar katru *r*. (Var ar karoti puslīdz iztikt arī dakšiņas vietā, bet ne otrādi.) Kāda te «paralēla lietošana»? Un neba *r* vai kādu citu līdzskani mīkstina, kur iepatīkas, bet tikai tur, kur valodas likumi liek (saka tagadnē *aru, kaļu* un pagātnē *aru, kalu*, bet nekad otrādi).

Galvenā kļūda spriedumā par mīkstīnāto *r* kā nemīkstīnātā *r* variantu ir tā, ka tiek jaukti jēdzieni: *f o n ē m a s* «fakultatīvs variants» tiek saskatīts nevietā — nevienādu izlokšņu *v ā r d a* variantos (ar vai bez līdzskaņa mīkstīnājuma), kādi radušies, vai nu skaņām pārveidojoties, piemēram: *varš* no citur vēl sastopamā *varš* (lei. *varias*, pr. *wargien*), tāpat kā neliterārais *celš* no *celš*, vai celmiem alternējot: *jūra // jūre // jūra*⁴ — tāpat kā *runa // rune // ruņa* vai *brūnala // brūnaļa* u. c. Turklāt *varš* ar nemīkstīnātu *r*, bez šaubām, ir sekundāra parādība (kā liecina *-š*), vēlāks pārveidojums, un būtu drīzāk saucams par vecākā *varš* variantu, nevis otrādi. Un tāpat traktējami pārējie gadījumi, kur ar sistēmu saistīta **r** vietā ir vēlāk stājies *r* (*dzeru*>*dzeru* ar šauru *e*) vai ir izloksnēs zudis cita līdzskaņa mīkstīnājums vai *j* (*zalš, rupš, strebu*). Jo «variants» ir kaut kāda novirze, sākotnējā pārgrozījums, paveids, un variants paliek variants, lai tas izplatītos cik izplatīdamies un kaut vai oriģināls būtu zudis.

Mīkstīnātais r arvien vēl dzīvs ir rietumizlokšņu pārstāvjiem un rakstībā vērojams jau kopš mūsu rakstu valodas sākumiem 16. gs. Pārējo izlokšņu pārstāvjiem tas ir atdzīvināts tikai literārajā jeb rakstu valodā (kā saka Endzelīns Darbu izl. IV/1, 364) pēc rakstu tradīcijas un mūsu valodniecības klasiķu ziņas un tālredzīga padoma.⁵

Tātad dēvēt fonēmu [**r**] par «fonēmas [r] fakultatīvu variantu» ir aplam un ačgārnī. Tā ir mīkstīnāmā *r* diskriminācijai pieskaņota teorija.

³ Dagegen sind **fakultative** (auch **freie**) **Pfonemvariante** nicht stellungsbedingt, sondern können frei gewählt werden (z. B. Zungen-r oder Zäpchen-r im Deutschen.) — Kleines Wörterbuch sprachwissen—schaftlicher Termini (Leipzig, 1975) 199.

⁴ Nav nepareizs, bet nav arī īpaši vēlams šāds atsevišķos vārdos sastopams **r** mīkstīnājums (*jūra, krupis, grāvis* u. c.). Jo mīkstīnājumu te neprasa gramatikas sistēma un tas šais vārdos i jau no sākta gala nebūs bijis visas izloksnēs, kā liek domāt līdzīga svārstība arī leišu valodā: *jūra // jūria, krupis // kriupis* u. tml.

⁵ Bet pēc izglītības ministra, nevalodnieka rīkojuma vienu mācību gadu (1938/39) **r** bija atmests skolēnu apmācībā; pēc tam tur atjaunots: «. . . formas . . . ar **r** valodas sistēmas labā mācāmas skolā un jāievēro skolas grāmatās» (Valdības Vēstnesis, 1939. g. 24. VII, Nr. 163).

* * *

Tagad paraudzīsimies, kādas ir sekas mīkstināmā *r* nemīkstināšanai.

A t m e t o t **r**, darām nabadzīgāku un nestabilāku valodas nozīmīgo skaņu sistēmu un drupinām gramatikas sistēmu, kas ir valodas pamatos, tā ka rodas arī pārpratumi (ja neglābj konteksts, par ko vēlāk) un valodas uztvere un izteiksme tiek apgrūtināta. Citādi sakot, **valoda kļūst neprecīzāka**, jo vairojas neatšķirīgi valodas elementi. Proti, nenovēršamiem homonīmiem («pieci *vilki vilku vilka*»), kādi ir katrā valodā, nu piebiedrojas liels daudzums jaunu. Jo līdz ar *r* nemīkstināšanu zūd atšķirība dažādas nozīmes gramatiskām formām, kā arī vārdiem. Konkrēti tas izpaužas šādi.

1) **Sajūk**, t. i., kļūst homonīmas (skaņu ziņā vienādas) un eventuāli pārprotamas **gramatiskas formas**:

a) Vienāds kļūst vienskaitļa akuzatīvs un no tā tikai ar līdzskaņa mīkstinājumu atšķirīgais daudzskaitļa nominatīvs visiem lietvārdiem ar **-ris** (*l a b d a r i / brāli : l a b d a r i / brāli*). Un nevar vairs precīzi saprast tāda tipa teikumus, kur šie locījumi ir iespējami gan viens, gan otrs, piemēram: «jāliek pārbaudīt *k o f e r i*». — Vai runa ir par vienu vai vairākiem? Skaidrību dod līdzskaņa mīkstinājums: «jāliek pārbaudīt *koferi / portfeli*» vai «. . *koferi / portfeli*». Tāpat: «viņu visi sāka uzlūkot kā *l a b d a r i*». — Vai labdaris ir viņš vai uzlūkotāji?

b) Konjugācijā, kur mums jau tā ir diezgan daudz neērtas formu vienādības, nu sajūk arī verbiem ar **-rt** (visiem tagadnes *ja*-celmiem), tādiem kā *art, bārt, dzert, vērt, šķirt, durt* u. c. viensk. 2. un 3. persona (*d z e r / c e l : d z e r / c e l* u. c.). Nevar vairs arvien droši saprast, vai izsaučieni, kā «dzer! dur! ķer! sper! kar!» ir pavēle (2. pers.) vai vēstījums (3. pers.).

c) Sajūk vārdiem ar **-rs:-re** — tādiem kā *biedrs* un *biedre, meistar*s un *meistare* abu dzimšu daudzsk. ģenitīvi (vīr. dz. *b i e d r u / ganu, bibliofilu, laborantu*: siev. dz. *b i e d r u / gaņu, bibliofiļu, laboranšu*) un tamlīdzīgi arī daudzajiem svešvārdiem ar **-ors** (*autors : autore*) vai **-ārs** («Cik slimnīcā ir *s a n i t ā r u* un cik *s a n i t ā r u*?»).

d) Bieži vien sajūk pamatvārda un atvasinājumu formas (kam leksiskā nozīme jau atšķirīgāka), piemēram, sajūk daudzos locījumos adjektīvi un substantīvi ar **-rs** : **-ris**, ka *kuprs* un *kupris, bārs* un *bāris* (*k u p r a / melna : kupra / meļņa* u. c. ar *-am, -i, -u, -iem, -us, -os*). Tāpat jūk verbu un verbālsubstantīvu u. c. formas, piem.: *sakaru, sakaram, sakaros* (sakars) : *sakaru, sakaram, sakaros* (sakārt, sakārties); *apdaru* (apdarīt), *apdaru* (apdare); *šķiru, šķiras* (šķira); *šķir, šķiras* (šķirt, šķirties); *šķiros* (šķirot) : *šķiros* (šķirties). — «Kupra mugura» (kāda vai kā mugura?). «Šķiros pats» (es vai cits?).

2) **Sajūk** daudzi **vārdi**, kam leksiskā nozīme un cilme ir katram pavisam cita, bet kas *r* nemīkstināšanas dēļ tiek vienādoti.

a) Rodas leksiski **homonīmi**. Piemēram, *gars* un *garš, kurs* un *kurš, kars* (ģeol.) un *karš* kļūst vienādi it visos pārējos locījumos («gara dzīve; cik *k u r a m* vajag malkas; kalnos ir *k a r i*; *p r i e k š k a r a* audums» — kā saprast?). Citi piemēri (iekavās verbi vai lietvārdi, kam uzrādītajās formās būtu *r* mīkstinājums — homonīmijas novērsējs vai samazinātājs): *vara, varam, varu, varā* (varš), «*v a r a* ieročiem» ir divējādi, «*v a r u* dalīt» trejādi saprotams; *asara, asaru, asaros* (asaris); *skaras* (skarties); *ar, ir, kur* (*art, irt* 'airēt', *kurt* tag. 3. pers.); *baru, baram, baros* (bārt, bārties); *būru, būri, būra, būros* (būris); *bēru, bēri, bēra, bēros* (bēris); *vēru, vēri, vēra, vēros* (vēris); (*ie*)*kāru* (kāre); *tauru* (taure); *pāri* (pāris) u. c.

b) Rodas **homogrāfi** — vārdi, kas uzrakstīti izskatās vienādi (izrunā tiem ir kāda atšķirība patskaņu kvalitātē vai zilbes intonācijā). Piemēram, *mērs* un *mēris* nu rakstot ir vienādi formās *mēra, mēram, mēri, mēriem, mēru, mērus, mēros* (Kā lasīt raksta

sākumā citēto O. Vācieša dzejoli? Kā lasīt un saprast J. Krosa romāna nosaukumu «Starp trim mēriem»⁶?); tāpat *sēra, sēram, sēri, sēru, sēriem, sērus, sēros* (sērs : sēris); *peru, peros* (bišu peri : pērt, pērties); *bāru, bāri, bāra, bāros* (bārt, bārties : bāris); *pūra, pūram, pūri, pūru, pūriem, pūrus, pūros* (pūrs : pūris — labības augs, arī uzvārds), t.dz. «Šī man sola pūru pūru, Lai es nieka nesakot» (RKr. XVI 244), *bēru* (bērt : bēres); *šķēru* (šķēri aušanai : šķēres); *zvēru* (zvērs: nezāles zvēres); *varot* (varēt: (ap)varot); *mora, moru* (mora metrikā : moris) u. c.

Daudzi no šādiem homonīmiem un homogrāfiem ir bieži lietojami un iespējami līdzīgā kontekstā (piemēram, **ar**, kam biežuma ziņā ir viena no pirmajām vietām valodā vispār). Tie tad mums visvairāk atspēlējas par *r* nemīkstināšanu: tie spiež uz īpašu «tekstveidi» — uz lieku, saturam atrautu un nereti veltīgu domāšanu, kā izlocīties no pārpratumiem. Jo dabiski plūstoši izteiksmi šie atriebtīgie vārdi pataisa vai nu divdomīgi komisku («*garu* garie klejojumi; *garā* stiprā sievietē»), vai patiešām neskaidru, piemēram, kad jūk dažādie *ar*. — Ar prievārdu *ar* un ar partikulu *ar* (kas tiek pakļauta patvarībām)⁷ jūk verba *art* tagadnes abu skaitļu 3. persona, kas turklāt ir kļuvusi arī gramatiski homonīma ar viensk. 2. pers. formu. Jukums rodas tāds tipa teikumos kā «arājs *ar* sasārtušiem vaigiem; zemnieks *ar* savu zemi lepns; *ar* zemi bagātie; kas *ar* mūsu dārziņu?; līgavainis *ar* dārzu; šie palīdzot *ar*; es baros, bet viņš *ar*; kaimiņš *ar* salicis».

Tātad, pirmkārt, **pārprotami kļūst atsevišķi vārdu savienojumi un teikumi**. Vēl daži piemēri.

*Asaru ezers. Mēra kalns. Agra precēšanās. Veras logs. Runa par garu. Iras pīles. Šķēru gali. Tauru sauciens. Daudz iekāru. Viss pilns zvēru. Dūru cīņā. Šķiras pārstāvji. Kur bēra auzas? Lai atsūta bēru zirgu. Tai zemē daudz sēra. Sāk pēdējie pāri skriet. «Uzcēlu pieminēkli mūžīgāku par varu» (Exegi monumentum aere prennius — Horat. III 30). «Šķiet, tie ir *gara* māksliniecišķās attīstības ceļa rezultāts» (LM 1966. g. 35. nr.). «Un lidmašīnu baltā svītra augstu debesīs ir kā *gara* lūgšana pēc miera» (Karogs, 1983. XII 13). — Pēdējie trīs citāti nav īsti saprotami pat ne tad, ja ņem palīgā visu pārējo tekstu.*

Otrkārt, **neskaidrs un pārprotams var kļūt arī vesels teksts**, piemēram, Raiņa dzejolis «Gara gaita», kas nepareizi tulkots ar «Dļinnyj putj» izlases krājumos «Sobraņije sočiņeņij» I (R. 1954) 104 un «Sočiņeņija I» (M. 1955) 48. Un K. Krūzas dzejolis «Agrais arājs» Endzelīnam veltītā Rakstu krājumā (1959) 5 ir publicēts ar pienācīgo *r* mīkstinājumu («Kā gadiem aru es, tā aru . . . Lai zeltā pārvērst varu varu . . . Un bezbēdīgo baru baru . . .»), bet K. Krūzas dzejoļu grāmatā «Ar zelta irkli» (1984) 166 — bez šā mīkstinājuma, tā ka tulkotāji te atkal varētu smagi kļūpt mīkstināmā *r* nemīkstināšanas dēļ. Arī V. Ancītis atzīst, ka šis dzejolis — gan veltījuma, gan trioleta šedevrs — šādā pārdrūkājumā «ne tikai kā nav vairs pareizi izlasāms, tas arī zaudē visu savu šedevra šarmu» (Karogs, 1985. I 173). Tāpat te raksta sākumā citētais O. Vācieša dzejolis «Vecas Rīgas likteņdziesmas» nav droši ne izlasāms, nedz saprotams vai pārtulkojams — tā paša iemesla dēļ.

⁶ Sk. Matsa Trāta romānu «Silpurene — zāles pret grūtsirdību» Rūtas Karmas tulkojumā no igauņu valodas (R., 1987) 130, 180.

⁷ Partikulu *ar* (kas ar prievārdu nejūk, jo tiek lietota postpozitīvi) nu «labo» par arī (stingri jo stingri skolēnu valodā un dažkārt pat Endzelīna tekstā — Darbu izl. III/2, 469) vai aplamnieciski izpušķo ar apostrofu, jo visnotaļ uzmācamais arī reizēm ir neērts pantmērā vai rada neskaidrības. Piemēram, teikumā «Kaut ar' plaušās gulēja lode» (LM, 1983, 18. II) tāds arī varētu likt domāt, ka lode ir ne tikai plaušās. Taču apostrofs šim vārdam ir ačgārnība, jo ar nav vis arī, arīg vai arīdzan saīsinājums, bet tieši otrādi: tie visi ir ar paplašinājumi (par ko Endzelīns turpat 407. lpp.). Bez tam apostrofs nav nekāds īsts glābējs: dzirdēt taču to nevar, bet *r* mīkstinājumu gan, kas ļoti vajadzīgs art tag. 3. personā (vēl jo vairāk tāpēc, ka viensk. 2. pers. homonīmija ir nenovēršama).

Tātad r nemīkstināšana traucē saprašanos — rada valodā mīklas un pārpratumus. Tā ir nepatīkama patiesība, kas nav aplājama ar aizrunām. Teikt, ka te vainojama neveiklība tekstveidē, ir tikpat kā vainot par bedrēm satiksmes ceļos tos, kas tajās krituši.

Tāpat nevar *r* mīkstināšanas vajadzību noraidīt (bet drīzāk balstīt!) ar norādījumu uz daudziem citādiem nenovēršamas vai grūti novēršamas homonīmijas un homogrāfijas piemēriem, kas saistīti visbiežāk ar to, ka parastā rakstā neapzīmējam zilbes intonāciju, *e* kvalitāti un ka burtiem *o* un *h* ir trejāda, resp., divējāda, slodze. Protams, tādi piemēri arī rada savus traucējumus komunikācijā, taču ar tiem nevar aizbildināt mīkstināmā *r* diskriminācijas dēļ radītos. (Akmeņu nenovākšanu vai sasvaidīšanu tīrumā nevar aizbildināt ar to, ka tur aršanu traucē arī vēl cits kas — cieta zeme, koku saknes . . .)

Un mānestīgi ir mierinājumi ar konteksta glābējspējām *r* nemīkstināšanas dēļ draudošās neskaidrībās. Tuvredzīgu paļāvību uz kontekstu ir nopēlis savā laikā jau K. Mīlenbahs (Latvija, 1908. g. 74. nr.). Nav jāaizmirst, ka konteksta var nebūt, piemēram, kad vārdi jāsastop virsrakstos (it īpaši, ja tie uzrādīti bibliogrāfijās), nosaukumos un apzīmējumos, terminu sarakstos («Gara gaita». «Starp trim mēriem». Kupra sieva. Karu apjoms.). Un konteksts var būt pavisam nepalīdzīgs — aizplīvurots (mīklās), tēlaini brīvdomīgs (dzejas personifikācijās un metaforās) vai maz saprotams (svešas specialitātes tekstā ar nepazīstamu terminoloģiju).

Vispusīgas kultūras un zinātnes valodai ir nepieciešams lakonisms un liela precizitāte, ko veicina arī *r* un **r** fonoloģiskais pretstats. Bez tādas var iztikt sadzīvē vien lietojamā «zemnieku valodā», par kādu latviešu valoda senāk bija nospiesta. Jo ikdienā konteksts līdz ar situāciju ļauj puslīdz saprast gan bērna šļupstus (kur nav pat nekāda *r*!), gan pārnovada izlokšni vai valodas vājpratēja kropļīgus teicienus. Tāda mēraukla un paļāvība uz kontekstu vedina atmetēt ne tikai **r** vien. Un atmetam jau pamazām arī vēl citas Endzelīna tālredzīgi noteiktas normas un prasības (piemēram, taupīt valodas materiālu un neielaiest nezālēs — nenoplicināt formantus jaunvārdu darināšanā, vairīties no nevajadzīgiem aizguvumiem, nelietot jucekliģi locījumus debitīva konstrukcijās ar *jā-* vai *vajadzēt*). Nelaime tā, ka lietpratēja izvirzītās normas prasa iedziļināšanos un valodisku disciplīnu, bet atmetumi, turklāt valodas «attīstības» vārdā, nes vieglumu šimbrīžam un — jucekli nākotnei. Tā saimniekodami, varam savu valodu pataisīt vāji organizētas pelavainas leksikas kaudzē, citādi sakot, nolaist to pamazām atkal «zemnieku valodas» līmenī. Vai to vēlamies?

3) Sekas **r** atmešanai beidzot ir vēl tādas, ka **rodas nepareiza izruna**, arī vokālismā. (To daudzi pamana vispirms.) Jāņem vērā, ka vienota literāra pareizrūma mums ir visai atkarīga no rakstības (par ko jau Endzelīns Darbu izl. I 668—669), jo mūsu rakstība ir lielā mērā fonētiska.

a) Atmetot **r**, **rodas no oriģināla nevajadzīgi attālināta izruna** krievu un leišu (īpaš)vārdiem. Piemēram, *Gorkijs*, *Skrabins*, *Brusovs*, *varagi*, *Dvarons* kļūst par «Gorkijs, Skrjabins, Brjusovs, varjagi, Dvarions // Dvarjons». Un, pārnesot jaunā rindā, daļa: var-jagi, Dvar-jons — tikpat nedabiski, kad mēs savus vārdus *mīlāks*, *Viļāni*, *Jāņuks* rakstītu un dalītu: mīl-jāks, Vil-jāni, Jān-juks.

b) Rodas nepareiza izruna arī mūsu pašu valodas vārdiem, piemēram, **izplatās platais e nevietā** (*dzeru*, *ķeras*, *sverams*, *bēru* dziesma u. tml.), ko arī J. Kārklīņa, M. Rudzītes, E. Soidas Valodas mācība (1977) 46. Šāds *e* bojā pat dzeju (par ko J. Liepiņš «Cīņā» 1984. g. 5. III). — Par kādu jaunu izrunas normu to nevar izvirzīt, jo tā būtu pretrunā ar pārējiem *e* izrunas noteikumiem: primāri *e* šaurumu vai platumu nosaka tas, kādas skaņas aiz *e* vārdā seko vai ir *s e k o j u š a s* (mūsdienu valodas

saknes ietiecas pagātnē)⁸. Tāpēc jau tādi vārdi kā *eža*, *svešums* nav runājami ar platu *e*, lai gan šņāceņiem mīkstinājums sen ir zudis. Tāpat nav iespējams nepareizo plato *e* attaisnot, iegrupējot attiecīgos vārdus (*dzert*, *bēres*) citā celmu kategorijā. Piemēram, iecere tagadnes *ja*-celmus (*dzert*, *svērt*, *bērt* u. c.) iegrozīt *a*-celmos (kā *nest*, tag. *nesam* ar platu *e*) ir ačgārna ar nozīmi saistītai celmu maiņas vēsturei (par ko Endzelīns Lvgr 622. §). Tuvredzīgi pārkārtojumi rada tikai jukas. Bez tam *e* šaurumam ir arī funkcionāla vērtība, patlaban turklāt pastiprināta. Proti, ja nemīkstina *r*, tad *e* šaurums ir *v i e n ī g a i s* tagadnes formu atšķirējs no līdzīgām tās pašas saknes verbālsubstantīvu formām, kur *e* ir plats. Piemēram *sērt(ies)* un *sers* (tag. *seru*, *ser*, *seram*, *seros*: akuz. *seru* u. c. locījumi ar platu *e*); tāpat *pērt* un (*iz*)*pera* (ME I 779, III 201). Un terminoloģijas nemitīgajām vajadzībām tādi substantīvi darināmi joprojām; piemēram, rodoties vajadzībai, blakus *vērt* varētu tikt darināts **ievers* vai **ievera* — ne norises, bet kā konkrēta apzīmēšanai.

Tātad līdz ar jau citēto A. Ozolu būtu jāatzīst, ka **mīkstinātā r paturēšana** (nevis zudināšana) **ir lietderīga un progresīva tendence valodā.**

Tiesa gan, burta **r** ir trūcis Padomju Krievijas latviešu rakstībā (LME II 673). Bet neba ar šās nepilnības vispārināšanu būtu rādāma cieņa šiem cīņās veterāniem. Jāņem vērā, ka toreiz viņu vidū nebija neviena valodnieka, kas būtu bijis latviešu valodas *p ē t n i e k s*.

* * *

Pēc faktu apsvēršanas, šķiet, nevarētu būt vairs šaubu, ka raksta sākumā minētās apspriedes lēmums — jaunajā vārdnīcā *r* mīkstinājumu izrunas variantā uzrādīt — ir pareizs. Un Ministru Padomes norādījumu, ka ar burta *r* mīkstināšanu . . . iepazīstināmi attiecīgo klašu skolēni mācību iestādēs, nedrīkstētu ignorēt ne skolotāji, ne skolas gramatiku autori.

⁸ Nepieciešamos mājienus uz šo pagātni reizē izpratni par tagadējo deva Endzelīna zīmīgā terminoloģija ar nomenu un verbu iedalījumu pēc celmiem (kas bija piemērota un kopēja praktiskai, gan vēsturiski salīdzināmai valodniecībai). Viņš brīdināja, ka «nekādā ziņā nevajadzētu atteikties no lietvārdu dalīšanas pēc celmiem», jo «[. . .] zinot attiecīgus celmus, varam saprast, kāpēc jārunā tēvs ar plato ē, bet klēts ar šauro «ē» (Darbu izl. III/2, 414—415). Diemžēl «celmi» tomēr tika aizstāti ar numurētām «deklinācijām» un «konjugācijām» (bet šie termini lokāmos vārdus neraksturo un numuri pat tuvās radu valodās nesakrīt), un tāpēc *e* izrunas mācība nu ir kļuvusi nevajadzīgi grūta: daudzvārdīga, sarežģīta un abstrakti iekalāma.